

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА Й УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ ПІД КУТОМ ЗОРУ СИНЕРГЕТИКИ

Україна в 1914–1923 рр. переживала складний і сповнений драматизму період своєї історії. Це були роки Першої світової війни й Української революції, в руслі яких відбулася руйнація імперського ладу і здійснювалася перша в ХХ ст. спроба створення незалежної української держави. І сьогодні перед істориками, що вивчають цей період, стоїть багато невирішених питань, зокрема, про співвідношення національного і соціального факторів у революції, про етносоціальну базу українського державотворення, зрештою, чи було відродження державності в Україні часів Центральної Ради закономірним явищем, обумовленим всім попереднім історичним розвитком, чи це стало звичайною грою випадковостей. Деякі з дослідників заперечують український, тобто національний характер революції 1917 – поч. 1918 рр. і наголошують на тому, що події в Україні були не що інше, як "російська революція на Україні". Інші, розглядаючи їх у широкому європейському аспекті, бачать у революції в Україні переплетіння різних за характером і спрямованістю подій, які, однак мали чітку націо- і державотворчу спрямованість.

Більшість сучасних істориків у дослідницькій роботі декларують свою відданість загальноісторичним методологічним підходам: принципам історизму, об'єктивності та всебічності пізнання. Важливою складовою теоретико-методологічної основи сучасних досліджень вважається також принцип багатфакторності. Але ці підходи дозволяють поглиблювати дослідження на рівні пошуку нових історичних фактів та їх подальшої деталізації. В той же час, і формаційний, і цивілізаційний підходи занадто загальні та абстрактні для дослідження періоду національної революції в Україні.

Мало вже не класичною стала схема національного відродження у неісторичних народів, впроваджена М. Грохом. Він розрізняє три періоди: перший – період наукових інтересів, коли свідомою частина інтелігенції накреслює перші контури національної свідомості; другий – період патріотичного відродження, коли у цей процес залучаються народні маси; третій – період масового національного руху з політичними течіями та перспективою створення національної держави. Таким чином, універсальна схема М. Гроха доводить періодизацію до політичної фази і не дозволяє прослідкувати механізм її реалізації на шляху переходу бездержавної нації у державність.

Тому сьогодні перед істориками постає проблема пошуку нових підходів, які б дозволили забезпечити теоретичний та методологічний прорив у дослідженні вузлових проблем новітньої історії України.

Досить перспективним, на наш погляд, є міждисциплінарний науковий напрям – синергетика (з грецької – сумісна дія, співробітництво), що оформився в 70-ті рр. ХХ ст.

Метою синергетики стало дослідження універсальних, притаманних системам різної природи (у тому числі і соціальним) закономірностей самоорганізації і спонтанного порядкуутворення.

Синергетика, як новий науковий напрямок, із моменту свого виникнення була приречена на міждисциплінарність та універсальність. В першу чергу тому, що вона виникла на стику різних наукових дисциплін і наукових шкіл. Це були брюссельська школа І. Пригожина, що розробляла теорію дисипативних структур (самоорганізацію у фізичних і хімічних процесах) [1; 2]; школа Г. Хакена, що працює в галузі теоретичної фізики (дослідження лазера) [3; 4]; радянська математична школа під керівництвом В. Арнольда і Р. Тома, що розробляла теорію катастроф [5]; школа А. Самарського і С. Курдюмова, що розробляє теорію самоорганізації на базі математичних моделей [6]; біофізична школа В. Волькенштейна і Д. Чернавського [7]; дослідження під керівництвом М. Моїсєєва глобального еволюціонізму та екологічних процесів [8]. Ідеї самоорганізації лягли в основу глобально-еволюційної концепції розвитку Всесвіту Е. Янча та ін.

При всій багатогранності підходів та евристичних можливостей усі ці наукові школи мали спільне – вони займалися пошуками універсальних закономірностей виникнення порядку з хаосу.

Засновниками синергетики, яка й була покликана вирішити ці завдання, були Г. Хакен, І. Пригожин, Г. Ніколіс та ін. З самого початку існування синергетика вийшла за кордони конкретно наукової, перш за все математичної дисципліни в сферу філософських відступів, сміливих аналогій, що надавали їй можливості проводити методологічні узагальнення з метою використання ідей самоорганізації у різних сферах пізнання. Саме завдяки своїй евристичній якості синергетика за 30 років свого існування здійснила широку методологічну та світоглядну експансію. З позицій теорії самоорганізації (синергетичного підходу) зараз інтерпретуються різнопланові явища – від народження Всесвіту до практичного менеджменту, від законів пізнання до законів урбаністики [9. - С. 15].

Отже, синергетика досліджує певні універсальні принципи спонтанної самоорганізації матерії, що виявили та дослідили вчені різних спеціальностей й звели в єдине ціле.

В чому полягають ці принципи? Як розглядає синергетика процес самоорганізації?

Джерелом саморуху системи будь-якої (живої чи неживої) природи визнається притаманна їй здатність до самоорганізації.

Народження структури різної природи синергетика пов'язує з такими умовами існування системи:

- 1). Відносна відкритість системи, тобто наявність певних потоків (речовини, енергії) у систему і з неї. Для соціальних систем велику роль відіграє обмін інформацією, соціальна мобільність, міграції і т.д.;
- 2). Нелінійність закону взаємодії частин системи;

3). Наявність у системі стохастичного елементу (дисипації). Випадок (дисипація) може впливати на систему (цебто рухомість частин системи може залежати від зовнішніх енергопотоків) [10. - С. 113].

Самоорганізація може розпочинатися лише у відкритих невірноважених системах, далеких від точки термодинамічної рівноваги [детальніше про це див.: 1; 3]. Будь-який процес самоорганізації починається з випадкових впливів на систему, які прийнято називати флуктуаціями. Наявність флуктуацій – показник хаосу на мікрорівні системи.

В невірноваженій системі флуктуації можуть посилюватися настільки, що врешті-решт призводять до руйнації системи, або викликають у ній якісні зміни [11. - С. 64].

Такий переломний критичний момент невизначеності майбутнього отримав назву точки біфуркації – точка (пункт) розгалуження можливих шляхів еволюції системи. Зона біфуркації характеризується принциповою непередбаченістю: невідомо чи продовжиться хаотичний розвиток у системі чи виникне в ній новий спонтанний порядок [9. - С. 19].

Однак, сама можливість спонтанного утворення таких структур (порядку) із хаосу – є важливим моментом процесу самоорганізації системи.

Поява кожного нового порядку супроводжується синергетичним ефектом – колективним рухом мікроелементів системи. Подібну появу упорядкованості І. Пригожин і Г. Ніколіс вважають основною ознакою переходу від простого до складного.

Таким чином, синергетику цікавлять, передусім, нестационарні стани, жива динаміка, взаємні переходи порядку й хаосу. В синергетичному розумінні виникає новий образ світу – світ відкритий та складноорганізований, світ, що постійно змінюється. Він еволюціонує за нелінійними законами, тобто його розвиток має багато непередбачуваних поворотів, пов'язаних із вибором шляхів подальшого розвитку.

Новаційний потенціал концепції самоорганізації зрозумілий, адже наш світ складається переважно з відкритих систем, що інтенсивно обмінюються енергією та інформацією з оточуючим середовищем.

Міждисциплінарний та універсальний характер синергетики приваблює дослідників соціальних систем. Адже глибокі та радикальні зміни, що відбуваються в усіх сферах соціально-економічного та культурного життя сучасного суспільства не завжди вкладаються в традиційні схеми.

Ф. Хайєк стверджує, що в суспільстві існують порядки, що не були спроектовані людьми, хоча й стали підсумком їх безпосередньої діяльності. Він наголошував на важливій ролі стихійних сил в створенні порядку та на непередбаченості багатьох аспектів у поведінці соціальних систем. Історичний досвід доводить, що всі штучні, запроектовані інтелектуалами й політиками соціалістичні структури руйнувались, як тільки відбувались послаблення ступеня ізолюваності системи та влади вождя. Наслідком цих процесів — а ними заповнене майже все XX століття — були величезні соціальні потрясіння та людські страждання [детальніше про це див.: 12].

Пошуки нових методів, що враховували б самоорганізуючий характер соціальних систем, посилили увагу дослідників до синергетичних підходів. Проблемами самоорганізації у розвитку суспільства присвятили свої дослідження В. Василькова [9], М. Кузьмін [10], Г. Рузавин [11], В. Хищенко [13] та ін.

При цьому, мова йде не про просте перенесення закономірностей інших систем на соціальні, а про особливий характер їх прояву в такій складноорганізованій системі як суспільство. Принципова різниця соціальної системи від природної у тому, що в першій самоорганізація доповнюється організацією, адже в суспільстві діють люди з певними цілями, ціннісними орієнтирами та мотивами своєї поведінки.

Нагадаємо, що народження структур різної природи синергетика пов'язує з такими умовами існування системи як відкритість, нелінійність, та неврівноваженість.

Як трансформуються ці умови для суспільної системи? Чи були вони притаманні українському суспільству в 1914—1917 рр.?

Відкритість – один із засобів існування суспільної системи. Уперше поняття відкритого та закритого типів суспільства ввів А. Бергсон в роботі "Два джерела моралі й релігії" [14]. На його думку, для закритого суспільства характерні: замкненість, жорстка ієрархія, абсолютна влада вождя, дисципліна, примус, боротьба за самозбереження. Відкрите ж суспільство характеризується іншими ознаками. В ньому є місце індивідуальному, творчому, самореалізації особистості. Саме відкрите суспільство створює підґрунтя для творчого пориву, що є передумовою народження нового, передумовою соціальної еволюції. Разом із тим, ніяка суспільна система не може бути приреченою на фатальну прив'язку до жодного з цих способів існування.

Іншими словами, з точки зору синергетичного підходу у відкритій системі, що еволюціонує, не може бути "єдиного на всі часи" структурного порядку. Соціальний порядок у синергетиці розглядається як живий процес, що розвивається за законами самоорганізації, як "дихаючий", пульсуючий організм. Будь-яка система, що розвивається, час від часу проходить то один (закритий, статичний), то інший (відкритий, динамічний) стан – як у крайніх, так і у м'яких проміжних формах [9. - С. 255]. Отже, процес соціального порядкуутворення відбувається за законами циклічного чергування структур народження порядку й збереження порядку. Чергування в суспільно-політичному житті проявляється в періодичній зміні відносної переваги ринкових і антиринкових (адміністративних) тенденцій, демократизму і авторитаризму, лібералізму і консерватизму, колективізму й індивідуалізму.

Народження нового порядку (еволюційного прориву) синергетика пов'язує з такою особливістю відкритої системи, як наявність енергетичних потоків у систему і з неї на різних ділянках нелінійного середовища. Подібні процеси відбуваються і в соціумі.

Нелінійний, стрибкоподібний характер соціальної еволюції пояснюється тим, що соціальна система в певний момент робить динамічний ривок. Він пов'язаний з відкриттям нових енергетичних потоків. Для синергетичного

режиму народження порядку притаманна ситуація, коли дія енергетичних потоків сильніша за дії інерційних сил. В якості енергетичних потоків, що підпитують процес порядкуутворення, виступають різноманітні форми соціального метаболізму. Вони мають забезпечити соціальну систему додатковими ресурсами, оновити її економічний, інформаційний та культурний потенціал. Енергетичні потоки, проявляються, наприклад, в черговій технологічній революції та посиленні обміну інформацією (у різних її проявах і формах) із сусідніми спільнотами (країнами, регіонами, тощо) [11. - С. 64].

У контексті вищезазначеного просто дивною видається ситуація, що історики ще не звернули увагу на пізнавальні можливості синергетики з точки зору завдань, які стоять перед ними. Запропонована читачу стаття є спробою адаптувати ці можливості для конкретного історичного дослідження. Цим самим автор прагне звернути увагу колег на перспективи, які відкриває використання принципів теорії самоорганізації для вдосконалення їх ремесла.

Для прикладу об'єктом аналізу визначено події й процеси, які передували відродженню української державності на початку ХХ ст., зокрема, процеси, що відбувалися в Україні в 1914—1917 рр., тобто в умовах Першої світової війни. Використання пізнавальних ресурсів теорії самоорганізації, на нашу думку, дозволить поглибити розуміння передумов, змісту та основних закономірностей національного державотворення.

При розгляді проблеми у цьому ракурсі постає питання: із якими конкретними історичними явищами пов'язаний еволюційний прорив, що призвів до утворення нового соціально-політичного організму — української держави 1917-1920 рр.? Чи були ці події збігом випадкових обставин, чи мали стійке еволюційне підґрунтя?

В загальному вигляді мова йде про пошук відповідей на фундаментальні питання: як практично обвалює із соціального хаосу Лютневої революції 1917 р. утворився новий соціально-політичний порядок; які процеси відбуваються в соціальній системі на етапі перетворення бездержавної нації у державність; чому незначні, малопомітні, на перший погляд, дії невеликих груп національних діячів супроводжуються інколи грандіозними наслідками — руйнуванням імперій і утворенням незалежних держав? Що це: прямий наслідок дій цих осіб, чи ці дії є складовою більш загального процесу?

Питань занадто багато, щоб у рамках невеликої статті дати на них вичерпну відповідь. Тому запропонована стаття повинна розглядатися, скоріше, як ескізна спроба накреслити шляхи їх пошуку, ніж досягнути результати.

Як відомо, перший великий ривок в історії людства був пов'язаний з появою ринку. І в сучасному суспільстві ринок залишається основною передумовою та гарантом соціальної динаміки.

Не випадає з цієї загальноісторичної тенденції й Україна. Відомо, що найшвидший розвиток Наддніпрянщини, як складової частини Російської імперії, розпочався після скасування в 1861 р. кріпацтва й становлення загальноросійського ринку. За 40 років – від реформи 1861 р. до 1900 р. – унаслідок бурхливого розвитку капіталізму в економіці, соціальному ладі й усьому житті Росії, а в її складі й України, відбулися величезні зміни.

Порівняно з доринковою (феодальною) епохою народне господарство прогресувало надзвичайно швидко. За кілька десятиліть завершився промисловий переворот, створилася велика фабрично-заводська індустрія. Україна з суто сільськогосподарського краю перетворилася на основну базу гірничої, вугільної і металургійної промисловості, сільськогосподарського машинобудування для всієї Російської імперії, на район високорозвинених харчової промисловості, капіталістичного сільського господарства, із густою мережею залізниць і великим морським та річковим транспортом. За рівнем промислового розвитку Україна мало чим відрізнялась від промислово розвинених губерній Європейської Росії, а за густотою залізничної системи вона навіть випереджала інші райони Росії.

Разом із складанням ринку важливим проявом енергетичного потоку стало посилення обміну інформацією з навколишнім світом. Ринок ніс у життя України нові стандарти, прилучив її населення (головним чином, міське) до західних технологій і стандартів. На Україну, особливо в Донецько-Криворізький басейн, із західних країн перевозилися цілі промислові комплекси. Це справило значний вплив на динаміку її розвитку. І дійсно, якщо поглянути на великомасштабні зміни, що відбулися як в історії України, так і світу, то кидається у вічі така закономірність: та чи інша спільнота (суспільство) робить ривок у своєму розвитку в умовах, коли вона "відкривається світу", інтенсифікує свої контакти з іншими спільнотами.

Як не парадоксально, однією з найбільш динамічних форм (каталізаторів) соціального метаболізму є війна.

Традиційна оцінка війни в історії людства пов'язувалась з її руйнівними наслідками, як фактором дезорганізації та занепаду. Однак, постійне виникнення війн в різні історичні епохи примушує дослідників шукати їх глибинні причини й наслідки. Поряд із традиційним поясненням війни як засобу вирішення різнопланових протиріч, існують й інші. Війна за своїми наслідками також є формою обміну людськими ресурсами, обміну інформацією, формою об'єднання народів. М. Бердяєв у роботі "Націоналізм і імперіалізм" так пояснює природу світової війни: "Раси і народи братаються у кривавій боротьбі. У війні є вихід із партикулярного й замкненого буття народів" [15. - С. 118].

На початку XX ст. Росія приймала участь у двох великих війнах. В 1904–1905 рр. тривала російська-японська війна, що закінчилась 23 серпня 1905 р. підписанням Портсмутської мирної угоди. Угода засвідчила повний крах далекосхідної політики царизму. Росія втратила вільний вихід у Тихий океан, південну частину о. Сахалін, Порт-Артур та інші території. 1 серпня 1914 р. розпочалася Перша світова війна. Росія приймала участь у війні на боці Антанти. Це була затяжна війна, що відкрила нову добу у світовій історії. Всього в ній взяло участь 38 держав з населенням понад 1 млрд. чоловік. Наслідком війни став крах Російської, Австро-Угорської і Німецької імперій і новий європейський порядок, поява на карті світу багатьох нових держав.

На Україну війна справила величезний вплив, якому в історії XX ст. важко знайти порівняння. Від самого початку боїв влітку 1914 р. українська земля

(територія Галичини, Волині і (меншою мірою) Центральної України) стала одним з основних воєнних театрів Європи. Аж до початку 1918 р. лінія фронту проходила через українські землі. Більшість територій Наддніпрянської України була прифронтовою зоною, що підпадала під юрисдикцію Київського військового округу. Російський штаб Південно-Західного фронту за весь час війни перебував у трикутнику Рівне–Бердичів–Кам'янець-Подільський. Величезні людські й матеріальні ресурси України використовувались у воєнних цілях. За весь час війни російська армія закликала до своїх лав 3,5 млн. українців. Ця кількість майже втричі перевищувала число солдат і офіцерів – білорусів (1,2 млн. чоловік), у п'ять-шість разів поляків (600–650 тис. чоловік). У складі австрійської армії воювало понад 300 тис. українців [16. - С. 103].

Простежується фундаментальна тенденція: війни — російсько-японська 1904–1905 рр., а потім і Перша світова — справили глибинний якісний вплив на події як в Україні, так і в Російській імперії у цілому. Війни струснули до основ українське суспільство. Вони призвели до різкого загострення суспільних протиріч та активізації соціальних та національних рухів. Саме у воєнні роки відбувалася активізація українського національного руху. Це призвело до зростання української національної свідомості. Є підстави стверджувати: у великій мірі саме російсько-японська та Перша світова війни спричинили дві революції у Росії та Україні: 1905–1907 рр. та революцію 1917 р.

Ярослав Грицак відчув цей глибинний зв'язок між подіями Першої світової війни та революціями у Центральній і Східній Європі. На його думку, — як і для чехів, словаків, литовців, поляків, фінів та ін., для українців революція почалася не в 1917 чи у 1918 рр., а у 1914 р. На відміну від російської революції 1917–1920 рр., де центральним питанням була заміна політичного ладу у кордонах уже існуючої держави, національні революції цих народів переслідували цілковито іншу мету — створення власної держави для нації, позбавленої політичної незалежності [17. - С. 258]. Початок визвольних змагань в Україні, наприклад, Я. Грицак пов'язує з формуванням у перші місяці війни національних комітетів та військових з'єднань, що прагнули скористатися з воєнної кон'юнктури для здобуття цієї незалежності (Союз визволення України, Січові стрільці) [16. - С. 103].

Усе це, звичайно, не викликає заперечень, хоча справа не зводиться до цих новоутворень. З точки зору синергетичного підходу розпочинати хронологію революційних подій в Україні у 1914 році справді має глибокий сенс. Адже, війна викликала (запустила, включила) складний механізм, що й призвів, врешті-решт, до падіння європейських континентальних імперій, у тому числі Російської, і створення нового соціального порядку, в контексті якого стало можливим відродження української державності.

Можна лише в загальних рисах окреслити головні частини цього величезного механізму, місце й роль у ньому національного руху.

Одним із важливих наслідків Першої світової війни було драматичне, обвальне, неможливе в мирних умовах, розширення контактів України з іншими країнами (спільнотами), що призвело до посилення обміну інформацією між ними. Кордони замінила лінія фронту, яка пересувалася зі

сходу на захід, і навпаки. Це стало важливою передумовою для інтенсифікації процесів руйнації, з одного боку, та самоорганізації в суспільній системі, з іншого боку. Адже, із точки зору синергетичного підходу, посилення таких контактів створює заділ нерівноваги у відкритій системі. Він необхідний для народження нових структур (нового порядку). Цей процес супроводжується також різноманітними впливами на суспільну систему (флуктуаціями).

Які ж події, процеси та явища відігравали роль флуктуацій в українському суспільстві часів Першої світової війни?

Не викликає заперечень, що Перша світова війна стала важким випробуванням для українського народу. Вона принесла з собою багато змін у суспільстві (як правило, негативного, деструктивного характеру). Гинули люди, нищилися результати їх праці. Але, разом із тим, змінювалось життя, змінювалось ставлення людини до нього, відносини між людьми. Особливого драматизму перебігу війни на території України надавала та обставина, що в арміях противників – Росії, з одного боку, та Австро-Угорщини, з іншого, - воювали українці. Отже, для України війна набула братовбивчого характеру.

У складі імперських армій українці з Наддніпрянщини завойовували території, населення яких говорило тією самою мовою, мало схожі традиції. Інформація про національне життя в Західній Україні швидко поширювалась на Наддніпрянщину. Для багатьох наддніпрянців, що потрапили у Галичину, спілкування із західними українцями інколи ставало справжнім шоком, що змінював уявлення про світ. Такі контакти прискорювали кристалізацію національної ідеї. Євген Чикаленко згадував про солдата, який перейшов із російської на українську мову після зустрічей з галицьким населенням. Він також стверджував, що після окупації Галичини й Буковини в 1914 році, продаж українських книжок у підросійській Україні зріс до нечуваних раніше масштабів [16. - С. 105]. Ці книги надходили на Наддніпрянщину з окупованої Галичини й Буковини. Їх продавали або передавали з рук у руки українські військові. В перші дні окупації Львова один із його мешканців спостерігав картину, коли біля книжкового магазину Наукового товариства ім. Тараса Шевченка утворилась черга кіннотників російської армії, українців за походженням. Солдати купували "Кобзар". "Того дня, - свідчить цей очевидець, - книгарня випродала весь наклад Шевченківського "Кобзаря". Але наступного дня російські власті книгарню закрили, а книги конфіскували, що викликало негативну реакцію не лише львів'ян, але й частини українців – солдатів російської армії".

У ході війни в українців з обох боків фронту швидко зникали надії на те, що ціною допомоги одній з воюючих сторін можна буде домогтися поліпшення свого національно-культурного становища. Приходило розуміння того, що розраховувати потрібно тільки на власні сили. Окупація Галичини російськими військами у 1914 – на початку 1915 рр. супроводжувалась репресіями проти українства: закривались українські газети й журнали, книгарні, видавництва. Заборонялось діяльність українських партій і громадських організацій, їх діячі зазнавали репресій і виселялися вглиб території Російської імперії.

Отже, початок Першої світової війни обернувся для українців небаченою раніше трагедією, яку Д. Дорошенко описував так: "Нещасливе українське населення Галичини опинилося буквально між двома вогнями: з одного боку, мордували його москалі за "мазепинство", а з другого – австрійці й мадари за русофільство. У той же час українці мусили битися за своїх мучителів, одні в рядах російської, другі в рядах австрійської армій. Рідні брати мусили стріляти одні в других". Слова Д. Дорошенка яскраво описують трагізм ситуації, в яку потрапив український народ в 1914 році. Ці події впливали на світогляд, активізували національну позицію українства.

Перша світова війна вплинула також і на колективну психологію українських селян, руйнуючи їх патріархальні устої. Традиційно, центральне місце в ментально-світоглядній системі пересічного українського селянина займала землеробська праця, що була в його уявленні чи не єдино правильним та справедливим джерелом добробуту та багатства. Особливо почесне місце в системі імперативів розумової праці українців посідала досвідченість, яка часто ототожнювалась з віком. На думку дослідника Ю. Присяжнюка, саме психологія "досвіду" виступала одним із ключових чинників, які зумовлювали збереження традиційної ієрархії між поколіннями української родини в другій половині XIX – на початку XX століття [19. - С. 54]. Спостережливий сучасник писав: "Навіть якщо в сім'ї нараховується 20 чоловік, але живий дід, усі права за ним" [18.- С. 54; 19.- Ф. 2205. - Оп. 1. - Спр. 158. - Арк. 57].

Масова мобілізація українських селян в армію і участь у війні істотно змінила їх, вплинула на ієрархію цінностей в селянському середовищі, на їх світогляд, ставлення до односельчан, до своєї батьківщини.

Більшість мобілізованих на фронт селян чітко не уявляли собі, що є тою батьківщиною, за яку вони мали у разі потреби покласти своє життя. Найчастіше вони ідентифікували себе не з певною нацією, а з тим регіоном, в якому жили перед мобілізацією (полтавці, чернігівці, катеринославці тощо). Війна "націоналізувала" їх. Їх мобілізували в багатонаціональні та політичні за своїм складом армії. Щоденна зустріч в окопах та тиловому побуті із представниками інших національностей допомагала українським селянам усвідомити свою етнічну самобутність, особливо коли вони ставали жертвою насмішок, ворожості на національному ґрунті. На думку Я. Грицака, безпосередні контакти між українцями з обох сторін фронту зближували їх, прискорювали кристалізацію національної ідеї [17. - С. 259].

В ході війни вони чи не вперше зіткнулися з новітніми досягненнями людської цивілізації. І хоча це була воєнна техніка, вміння поводження з нею значно розширило світогляд патріархального, забитого, малоосвіченого або неосвіченого взагалі селянина.

Військова муштра, участь у добре організованих операціях показали їм переваги організації й дисципліни, колективних дій. З іншого боку, вони бачили відступи й поразки, які були наслідком помилок і безвідповідальності командування і супроводжувалися хаосом і великими втратами.

В ході війни частина українців, зокрема, тих, що мали якусь освіту, одержали навички військового керівництва, стали офіцерами. Невипадково

саме солдати, "люди з рушницею", після повернення додому в рідне село, почали користуватись найбільшою повагою в українському селі. "Ніхто не мав на селі більшого довір'я, авторитету як... простий рядовий солдат", — писав В. Винниченко [20. - С. 176]. В роки революції військові часто очолювали селянські рухи, стали видатними воєначальниками.

Таким чином, участь селянства в Першій світовій війні змінювала його колективну психологію. Змінювалась складена протягом століть традиційна селянська ієрархія. Поряд з традиційним розумінням "розумної" людини як досвідченої людини, що цікавиться й вміє інтерпретувати народні прикмети, повір'я, забобони, передбачає зміни у природі і т.д., в селянському середовищі виникають нові уявлення. Військовий в українському селі 1914–1917 рр. — людина, від якої чекали слушної настанови, до якого звертались, потрапляючи в скрутне, незвичне, суперечливе становище. Адже він став джерелом нової важливої для громади інформації, — інформації про зміни в оточуючому світі. Він бачив різні дива, воював в іноземних державах, чув різні мови, спілкувався з високим начальством. Врешті-решт, він міг бути вбитим і сам убивав. Старі авторитети для нього втрачали сенс. Цей процес поширювався не лише на його ставлення до порядків у рідному селі, але й у країні у цілому.

Таким чином, інтерпретуючи ці події в українському селі в роки Першої світової війни з точки зору синергетичного підходу можна охарактеризувати їх як показник хаосу на мікрорівні старої системи, як приклад флуктуації, що активно впливала на цю систему, підводячи її до точки розбалансування.

Іншим фактором, що викликав флуктуації в існуючій соціально-політичній системі можна вважати появу нових масових категорій людей — військовополонених та біженців. Полон — це завжди трагедія, але разом з тим — цілком незвичний спосіб життя й досвід, якого неможливо набути вдома. Це й інформація про незнайомий світ, засвоєння нових життєвих стандартів, відторгнення звичних, патріархальних, пошук оптимальних.

За час війни втрати російської армії військовополоненими становила 4 млн. офіцерів і солдат. Жителів України серед них було не менше половини. Більшість з них перебувала в австрійському і німецькому полоні, менша частина — у таборах Туреччини й Болгарії. З іншого боку, російська сторона захопила у полон близько 2 млн. ворожих військовослужбовців. Найбільший їхній контингент — майже 400 тис. чоловік — перебував на українській території у Київському військовому окрузі [16. - С. 106]. Багато полонених працювало на шахтах, підприємствах, поміщицьких маєтках і безпосередньо спілкувалося з населенням. Вони були додатковим джерелом незвичної інформації, яка впливала на зміну світосприймання жителів тиллових регіонів України.

Потік біженців, серед яких переважало цивільне населення, почався в 1914 р. під час відступу російської армії з Польщі, але особливо посилювався в 1915 р. від час відступу російських військ з Західної України. Відступ супроводжувався масовою депортацією українського, єврейського і польського населення Галичини на схід. Ті, хто перейшов у 1914 р. у православ'я виїжджали добровільно, побоюючись розправи німецько-австрійських військ. Д. Дорошенко так описував ці події: "Що уявляло собою оте біженство? Тяжко

собі уявити, у що обернулось це несподіване виселення мільйонів людей, з дітьми, з домашнім майном (якщо його встигли захопити), з худобою серед хаосу військової евакуації й відвороту величезних армій, скільки їх загинуло від голоду, холоду, хвороб, від усякої нужди! Скільки дітей зосталось сиротами, скільки батьків і матерів розгубило своїх дітей! І в ім'я чого все це робилось? Це була традиційна московська практика – нищити все по дорозі, якою наступає ворог." [21. - С. 49].

Таким чином, події війни кардинально змінювали життя всього населення українських земель. Навіть ті регіони Наддніпрянщини, що не потрапили в зону бойових дій, несли на собі тягар постачання й розквартирування військ, розміщення сотень біженців і евакуйованих.

Війна викликала зміни, які сприяли згуртуванню незалежних від влади (і потенційно опозиційних їй) спільнот. Царський уряд не розраховував на тривалу війну. Урядові тилові служби виявилися не готовими забезпечити армію боєприпасами, продовольством, не зуміли організувати прийняття біженців, нагодувати їх і надати медичну допомогу. Ось чому після поразок російської армії в 1915 році уряд змушений був допустити громадські організації до справи забезпечення армії продовольством, до опіки над біженцями та населенням прифронтової зони. Виникли впливові організації, зокрема, "Союз міст", "Товариство допомоги населенню Півдня України, що постраждало від воєнних дій", які для виконання покладених на них завдань отримували державні субсидії. В цих організаціях приймала участь і українська інтелігенція, яка розгорнула національно-освітню роботу серед населення. Нічого подібного в планах уряду на початку війни не було. Це був ще один фактор, який вносив додатковий дисбаланс у стару імперську систему.

Таким чином, війна спричинила наслідки прямо протилежні тим, на які сподівалися воюючі держави. Замість зміцнення їхньої імперської могутності та посилення контролю над народами, відбулося протилежне. У ході війни Російська імперія, зокрема, опинилась у стані гострої економічної, соціальної та політичної кризи, що стала результатом впливів різноманітних подій та явищ (флуктуацій) на систему, які створювали хаос на мікрорівні. Аналізуючи вплив Першої світової війни на суспільство з точки зору синергетичного підходу, можна стверджувати, що в Україні створились умови, при яких зовнішні впливи на систему (флуктуації), пов'язані з війною, стимулювали, "вмикали" внутрішні джерела соціального динамізму. В системі почали виникати центри структурної неоднорідності, що проявлялися в загостренні соціальних (класових) та національних суперечностей та конфліктів, що загрожували існуванню системи.

З часом внутрішньополітична ситуація у країні під впливом військових поразок ще більше ускладнювалась. Авторитет правлячого режиму падав серед усіх верств населення. Царський уряд звинувачувався в некомпетентному керівництві. Війна та господарська розруха загострили до краю суспільні суперечності. Репресивними заходами було неможливо зупинити наростання масового народного руху, зокрема, страйкового руху робітників. З початку війни до березня 1917 року в Україні відбулося понад 370 страйків, у яких

взяли участь близько 300 тис. робітників. Активізувався селянський рух. Приблизно 20 % виступів супроводжувалися сутичками з поліцією. Росла соціальна напруга в суспільстві. На цьому фоні піднімався на новий щабель український національно-визвольний рух. Національна інтелігенція стала швидко радикалізуватися. Особливо посилилась її діяльність в 1915 році під час відступу російської армії. Групи української інтелігенції з Києва, Полтави, Харкова, Катеринослава надсилали на адресу депутатів Думи та міністерства освіти петиції з вимогами надати політичні та культурні права українцям. Активізувалась діяльність українських національних партій, переглядалися їх платформи. Вони дуже швидко відходили від позиції підтримки російського уряду у війні і заявляли про свій нейтралітет щодо воюючих сторін. В середовищі українських соціалістичних та ліберальних партій посилювались самостійницькі нахили.

Але мало кому здавалося, що Російська імперія наближається до революційного злому, в ході якого буде вирішуватися подальша доля всіх народів, що входили до її складу, у тому числі й українського народу. У всякому випадку, багато з активних учасників революції 1917 р. стверджували, що Лютневі події впали на них "як сніг на голову". Говорили, що своєю реакційною політикою царизм наближав країну до безодні. Однак, це сприймалося, як метафора і не стосувалося української справи. У той же час відбулося накопичення незначних, із першого погляду, процесів, які готували кардинальні зміни у становищі України. Український рух у воєнні роки отримав досвід організації й агітації, мав політичну програму, певні політичні, а в Західній Україні і військові структури (Січові стрільці). Він міг розраховувати на підтримку українського населення і навіть інших неросійських рухів в Україні. Незважаючи на великі людські й матеріальні втрати, Перша світова війна сприяла визріванню українського народу, підштовхувала, інтенсифікувала націотворчі процеси, готувала її до створення власної держави. Та це було за лаштунками подій. Знову ж таки, мало хто з активних учасників Української революції 1917—1920 рр. вірив у 1914—1916 рр., що стане свідком відродження Української держави.

Таким чином, весь комплекс подій і різнопланових процесів, якими були заповнені роки Першої світової війни, маючи, на перший погляд, хаотичний і суперечливий характер та супроводжуючись часто деструктивними наслідками, руйнували усталену, стару імперську систему. В той же час вони готували підґрунтя для створення нового соціально-політичного порядку. Це відповідає принципам синергетики. Досліджуючи "диво утворення порядку з хаосу", вчені прийшли до висновку, що хаос відіграє різну роль (як руйнуючу так і конструктивну) в організації (утворенні) порядку на різних етапах порядкуутворення [9. - С. 5].

Отже, Російська імперія в умовах Першої світової війни переживала період небувалого раніше історичного динамізму. Він був викликаний впливом різнопланових і різнохарактерних енергетичних потоків, флуктуацій, дія яких була сильнішою за дії інерційних сил. Посиленні флуктуації наближали

руйнацію старої системи (Російської імперії на чолі з імператором) та формування на її базі нового соціального порядку.

В. Василькова виділила характерні риси, притаманні суспільствам періоду соціального динамізму на шляху формування нового порядку. Вони характерні як російському, так і українському суспільствам в умовах Першої світової війни.

На думку В. Василькової, зворотною стороною прискореного соціального розвитку є набір явищ, що характеризує посилений хаос на макрорівні (соціальні потрясіння, заколоти, хвороблива за своїми наслідками соціальна мобільність, що супроводжується новим перерозподілом благ та привілеїв, розшаруванням суспільства) і т.д. Яскравим показником даного стану суспільства є зростання правопорушень. Згадаймо, хоча б розклад російської армії і масове дезертирство. Але в плані структурної перебудови системи злочинність нерідко виступає як форма адаптації суспільства до нової соціальної структури (нового соціального порядку). В нових умовах формується зовсім інша структура "злочинності". Спрощено говорячи, вбивати та грабувати починають "інших", "по-іншому" і за інше. І це триває доти, доки не відбудеться новий перерозподіл власності і соціального статусу між різними соціальними групами, і доки цей перерозподіл не буде закріплений у новому законодавстві. Ця подія і свідчитиме про структурно-статусне закріплення нового соціального порядку [9. - С. 265]. Суспільство в ході Першої світової війни було підготовлене до радикального перерозподілу власності, яке розпочалося відразу ж після ліквідації монархії.

В політико-державній сфері соціальний динамізм проявляється як правило в посиленні демократичних начал. Показово, що громадянське законодавство виникло, як підсумок зародження товарно-грошових відносин ранньокласового суспільства. В Росії посилена увага до створення громадянського суспільства і відповідного законодавства співпадає з періодами активізації ринкових відносин. В дореволюційній Росії створення проектів Конституції та парламентської перебудови держави було ініційовано в надрах монархічного правління після скасування кріпацтва, а в практичну площину воно постало після буржуазної революції 1905 р. Тоді ж були написані проекти Конституції двома відомими українськими суспільно-політичними діячами: "Конституційний проект" М. Грушевського (1905 р.) [22] і "Конституція Самостійної України" М. Міхновського [23]. В роки Першої світової війни також посилились опозиційні настрої у Державній Думі. В 1915 р. сформувався опозиційний уряду Прогресивний блок. Блок вимагав провести демократичні реформи, у тому числі припинити репресії проти українців. Але вони не були реалізовані. Цар розпустив Думу.

В ідейно-політичному плані періоду соціального динамізму притаманні ідеї лібералізму з такою шкалою цінностей як свобода, рівність (індивідуальна незалежність), толерантність, приватна власність, справедливість [9. - С. 265-266]. Прагнення до цих нових цінностей посилювалося, і в лютневі дні 1917 р. воно бурхливим потоком вихлюпнулося на вулиці міст всієї імперії, у тому числі й України.

Щодо сфери суспільної моралі, історія доводить, що в періоди соціального динамізму й загострення соціальної неоднорідності в цій сфері особливо популярні ті якості особистості, що допомагали б людині тримати високий темп соціальної мобільності, а саме: ініціатива, творчий пошук, зневага до авторитетів, індивідуалізм, гуманізм. Таких якостей у діях революціонерів в 1917 р. також було достатньо, хоча не завжди вони спрямовувалися в конструктивному руслі.

Таким чином, структурно-еволюційні зміни, пов'язані з формуванням нової структурної організації (процеси зародження нового порядку), полягали в посиленні соціальної неоднорідності, економічної та політичної диференціації, стрімкій динаміці соціальних змін (життя починає бути насиченим багатьма подіями), посиленні соціальної боротьби та появі різнопланових конфліктів в суспільстві, домінуванні ліберальних цінностей та індивідуалізації морального статусу особистості.

В умовах багатонаціональної імперії у формуванні нового соціального порядку важливу роль відіграють національні регіони. Це відповідає принципу синергетики, згідно якому системі, що самоорганізується, притаманна тенденція до самообособлення та самоврядування її окремих частин. Ця закономірність знайшла яскравий прояв у російській історії періоду Першої світової війни. Посилився рух недержавних народів, що населяли Російську імперію, за впровадження автономії, місцевого самоуправління, за закріплену законодавчим шляхом федеративну перебудову Російської імперії.

У більшості випадків ця тенденція набувала рис сепаратизму – ідейного, політичного і конституційного намагання окремих територій відокремитись від єдиної держави та утворити власну державність [9. - С. 266].

Таким чином, соціальні прояви синергетичного режиму народження нового соціального порядку в Росії відбувалися в умовах відцентрованих тенденцій, посиленого національного руху недержавних націй, що її населяли. Серед цих народів — український був найчисленнішим. Аналізуючи роль окраїн у періоди соціальної динаміки, російська дослідниця В. Василькова дійшла висновку, що провінція в силу свого розташування, є форпостом соціальних новацій, що потрапляють у систему зовні. Вона перетворюється на полігон апробацій таких новацій. Причому явища, що відбуваються в провінції можуть привести до розпаду цілісної системи, або її істотного реформування [9. - С. 263].

Конструктивна роль провінції у період становлення нового соціального порядку визначається ще одним важливим законом самоорганізації: якщо процеси, які відбуваються в центрі системи, що формується, відбивають тенденції минулого розвитку всієї соціальної структури, то процеси на периферії були індикатором її майбутнього розвитку.

Коли ж спробувати інтерпретувати цей закон на ґрунті української історії, то справді виявиться, що в роки Першої світової війни, процеси, які відбувались на території українських губерній (умовно: національний регіон — провінція щодо центру Російської імперії) фокусували тенденції майбутнього розвитку постімперського простору. А саме: український національний рух, що

посилиювався та радикалізувався за рахунок самостійницьких тенденцій у роки Першої світової війни призвів, нарешті, у 1917–1918 рр. до зародження нового соціального організму – відродження української держави у формі Української Народної Республіки. В цілому це було проявом загального процесу розвалу Російської імперії й формування на її теренах національних держав.

Отже, на час падіння царату у лютому 1917 року в Російській імперії склалися умови для формування нового соціально-політичного порядку, що характеризувався посиленням відцентрових тенденцій національних регіонів імперії. У цьому контексті, розвиток українського національного руху на початку ХХ століття, руху за відновлення української державності, можна розглядати як закономірний етап суспільного розвитку системи, що перебувала у стані самоорганізації на шляху зародження нового соціального організму. В результаті суми цих різнопланових процесів на українських землях склалися умови для, значною мірою, спонтанного, певною мірою — усвідомленого інтелектуальною меншістю, процесу утворення нового соціального порядку, результатом якого стало проголошення автономії, а потім і незалежності УНР.

Наведені факти, на наш погляд, демонструють перспективність синергетичного підходу при розгляді таких комплексних тем і суспільно-політичних явищ як Українська революція початку ХХ століття, а у її контексті і Перша світова війна.

На нашу думку, даний метод заслуговує увагу також при дослідженні інших історичних сюжетів.

Джерела та література

1. Пригожин И. Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. – М., 1986.
2. Пригожин И., Стенгерс И. Время хаоса, квант. – М., 1994.
3. Хакен Г. Синергетика. – М., 1980.
4. Хакен Г. Информация и самоорганизация: Макроскопический подход к сложным системам. – М., 1991.
5. Арнольд В.И. Теория катастроф. – М., 1990.
6. Ахромеева Т.С., Курдюмов С.П., Малинецкий Г.Г., Самарский А.А. Нестационарные структуры и диффузный хаос. – М., 1992.
7. Чернавский Д.С. Синергетика и информация. – М., 1990.
8. Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера. – М., 1990.
9. Василькова В.В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: Синергетика и теория социальной самоорганизации. – СПб., 1999.
10. Кузьмін М. Самоорганізація та соціоеволюція // Філософська і соціологічна думка. – 1994. - № 9-10.
11. Рузавин Г. И. Самоорганизация и организация в развитии общества // Вопросы философии. – 1995. - № 8.
12. Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность: Ошибки социализма. – М., 1992.
13. Хиценко В.Е. Можно ли организовать самоорганизацию // Социологические исследования. – 1993. - № 8.
14. Бергсон А. Два источника морали и религии. – М., 1994.

- 15.Бердяев Н.А. Судьба России. Опыты по психологии войны и национальности. – М., 1918.
- 16.Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. – К., 1996.
- 17.Грицак Я. Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації // Україна модерна / За ред. В.Верстюка, Я.Грицака та ін. – Львів: Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка, 1999. – Ч. 2-3.
- 18.Присяжнюк Ю. "Праця" як цінність у колективній психології українських селян посткріпосницької епохи (на матеріалах Наддніпрянської України) // Україна молода / За ред. В.Верстюка, Я.Грицака та ін. – Львів: Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка, 2001. – Ч. 6.
- 19.Центральний державний історичний архів України в Києві.
- 20.Винниченко В. Відродження нації. В 3- ч. – Ч. 1. – Відень-Київ, 1920. (Репринтне видання. – К., 1990).
- 21.Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920) В чотирьох частинах: Ч.1. Галицька руїна. – Мюнхен, 1969.
- 22.Приймак Т. Конституційний проект М.Грушевського з 1905 року // Український історичний журнал. – 1991. - № 1.
- 23.Міхновський М. Основний Закон "Самостійної України" // Книш З. Так перо пише. – Торонто, 1965